

МОНОПОЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В СОЛЯНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ КРИМУ ТА ДОНБАСУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалах преси кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядається діяльність синдикатів у соляній промисловості Криму та Донбасу. Здійснено спробу висвітлити тенденції до створення монополістичних угод у цій галузі, їх взаємозв'язки та особливості.

Ключові слова: монополія, картель, синдикат, соляна промисловість, Крим, Донбас.

Традиції українського солеваріння сягають кількох сотень років та з успіхом підтримуються сучасними виробниками солі. За даними Державної служби статистики протягом останнього десятиліття видобуток солі в Україні зріс на 62,6% [1]. Його значну дали підприємства, розташовані в південно-східній частині України, яка на рубежі ХІХ та ХХ ст. входила до складу Російської імперії. Соляна промисловість того часу являла собою достатньо розвинену галузь, розвиток якої відбувався за умов становлення ринкового господарства, що дозволяє проводити паралелі з явищами характерними для промисловості сучасної України. Зокрема це стосується процесів монополізації, які можна прослідкувати на прикладі соляної промисловості початку ХХ ст. Тож актуальною та цікавою вважаємо спробу висвітити діяльність монополій в галузі виробництва солі Криму та Донбасу, встановити їх взаємозв'язки та особливості.

Історія соляної промисловості в Україні вкрай слабо вивчена в історико-економічній літературі. Ще менше уваги було приділено питанням створення та діяльності монополістичних об'єднань у цій галузі. Спеціально дана тема розглядалася лише в статті радянського історика Ф. П. Кунцевича, де автор на матеріалах архіву Автономної республіки Крим висвітлює початковий етап діяльності соляних синдикатів [4]. Крім того, короткі повідомлення із зазначеної проблематики містять праці радянських дослідників Г. Циперовича [33] та Я. Лівшина [5]. Багато в чому такий стан речей зумовлений мізерною кількістю джерел та їхньою відносно слабкою інформативністю. Найбільшу кількість повідомлень про угоди солевиробників надає тогочасна преса. Особливо це стосується спеціалізованих періодичних видань, присвячених питанням економічного розвитку Російської імперії, матеріали яких і стали джерельною базою дослідження.

Потужний поштовх розвитку солепромисловості надало скасування 23 листопада 1880 р. акцизу на сіль, а також впровадження митної охорони в розмірі 20 коп. з пуду, причому ввезення через чорноморські та азовські порти взагалі було заборонено [11, с. 459]. Такі заходи стали запорукою збільшення солевидобутку. Напередодні Першої світової війни Російська імперія видобувала близько 120 млн пудів солі на рік, посідаючи за цим показником четверте місце в світі [2, арк. 180].

На початку ХХ ст. соляні промисли, що розташовувалися в українських губерніях давали більше половини солі в імперії. Тут видобувалися всі існуючі види кухонної солі: самосадна (Таврійська і Херсонська губернії), виварна (Харківська) та кам'яна (Катеринославська). Крім України самосадну сіль видобували в Астраханській губернії, Уральській області, в Закаспійському краї та ін., виварну – в Пермській губернії,

кам'яну – в невеликій кількості в Оренбурзькій губернії, на Кавказі, в Закаспійській області [9, с. 330].

Найбільш розповсюдженим різновидом солі в Російській імперії була самосадна – сіль, що сама собою осідала в солоних озерах. За десятиріччя 1904–1913 рр. річний видобуток солі Чорноморсько-Азовського району складав 19,8% видобутку всієї кухонної солі імперії [13, с. 11991]. Для самосадної солі була характерною цілковита залежність від температури та кількості атмосферних опадів влітку, що зумовлювала значні коливання видобутку. Крім того коливанню видобутку (до 50% різниці з попереднім роком) в цьому регіоні сприяла відсутність постійних ринків збуту, тоді як, наприклад, астраханська сіль традиційно збувалася на каспійських рибних промислах 29, с. 123].

Іншим різновидом була виварна сіль, виробництво якої було започатковано в XVII ст. на соляних озерах Слов'янська в Харківській губернії. Перед Першою світовою війною сіль тут виварювалася на 36 заводах. Протягом 1904–1913 рр. частка слов'янської солі в загальноімперській виварці складала 24,4% [27, с. 7]. Її особливістю разом з високою якістю була пряма залежність ціни від вартості мінерального палива. Самосадна та кам'яна солі майже не потребували палива, пермська виварна сіль користувалася дешевими дровами, тоді як на виробництво 1 пуду слов'янської солі було потрібно більше 0,5 пуду вугілля. Тож подорожчання вугілля на 1 коп. за пуд призводило й до подорожчання солі на 0,625 коп. [21, с. 8478].

Наймолодшою галуззю соляної промисловості в Україні був видобуток кам'яної солі в копальнях Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Його було розпочато на початку 1880-х рр., коли було засновано голландське «Товариство розробки кам'яної солі в Росії» та французьке «Товариство для розробки кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії». У 1892 р., за повідомленням часопису Міністерства фінансів, ці товариства уклали між собою угоду та стали єдиними видобувачами кам'яної солі в Бахмутському повіті [22, с. 61]. Треба зазначити, що для цього регіону завжди був характерним високий рівень концентрації виробництва – напередодні Першої світової війни тут діяли 7 копалень, що належали 6 фірмам. З них вищезгадане «Товариство для розробки кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії» видобувало більше третини солі в районі. Загалом у 1913 р. бахмутські солепромисловці давали 24% видобутку всієї кухонної солі імперії та 90% – кам'яної солі [27, с. 5–6].

Отже на території сучасної України наприкінці XIX – на початку XX ст. функціонувала достатньо розвинута соляна промисловість, яка складала більшу частину видобутку в Російській губернії.

Виробництво солі різних видів мало свої особливості, що зумовлювало наявність різних груп інтересів у кожному районі, які жорстко конкурували одна з одною. Це суперництво загострилося на початку XX ст., коли в соляній промисловості стають явними тенденції до об'єднання підприємств з метою усунення конкуренції та підвищення прибутків власників промислів.

Окрім вже згадуваної нами угоди двох товариств з видобування кам'яної солі в 1892 р., перший відомий синдикат солепромисловців почав свою діяльність у 1902 р. в Одесі. До його складу входило акціонерне товариство Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів, власники соляних промислів Криму, які мали власні солеварні в Одесі, та Деконська копальня в Донецькому басейні. За повідомленням урядової «Торгово-промислової газети» цей синдикат захопив у свої руки всю торгівлю сіллю на Півдні Росії. Згідно умов угоди ринок торгівлі меленою сіллю регіону було розділено між 5 фірмами, кожна з яких зобов'язувалася працювати лише в своєму районі. У випадку позарайонного продажу порушник повинен був наприкінці року сплатити різницю з продажу постраждалому. Встановлювалися однакові ціни, від яких не міг ухилитися жоден з контрагентів [35, с. 2].

Наступного року угоду було розповсюджено й на грубу сіль, що викликало стрімке зростання цін. Груба сіль стала коштувати 10,5 коп. на відміну від старої ціни у 7–8 коп., а мелена – 12,5–13,5 коп. при попередній ціні 10–11 коп. Таке різке подорожчання призвело до втрати підприємцями клієнтів, оскільки споживачам у Гродно, наприклад, було дешевше замовити сіль у Ризі та доставити кружним шляхом через Данциг, аніж купувати в Одесі. Втрата значної кількості замовників призвела до накопичення солі на складах, що змусило солепромисловців піти на поступки та знизити ціни [35, с. 2].

Подальшу долю цього об'єднання встановити не вдалося, проте можна припустити, що воно розпалося чи було реорганізоване, оскільки Ф. Кунцевич вказує на створення в 1905 р. кримського «Товариства солепромисловців Євпаторійсько-Одеського району». Втім до його складу ввійшли лише євпаторійські солепромисловці, які зосереджували в своїх руках понад 50% добувної в Криму солі [4, с. 120].

Приблизно в цей же час було створено об'єднання солепромисловців Слов'янська. «Торгово-промисленна газета» в 1911 р. говорила про цей союз, до якого входили 16 підприємств, вказуючи на постійно зростаючу кількість видобутої ним солі починаючи з 1905 р. [3, с. 1]. Цю дату підтверджує й Ф. Кунцевич [4, с. 121].

Діяла угода й серед виробників бахмутської кам'яної солі. Дату її укладання встановлено не було, проте відомо, що вона існувала вже в 1903 р. [4, с. 120]. Зауважимо, що за Я. Лівшиним цей синдикат виник тільки в 1904 р. та мав відділення у Варшаві, Харкові, Євпаторії та ін. [5, с. 41].

Тож у середині 1910-х рр. у соляній промисловості Криму та Донбасу існували три монополістичні угоди по кожному з різновидів солі. Такі угоди з короткими перервами, вочевидь, існували аж до Першої світової війни. Однак високий рівень конкуренції з боку солепромисловців інших районів спонукав монополістичні союзи Донбасу та Криму до об'єднання. На користь існування саме об'єднань синдикатів, а не окремих підприємств, говорить часте згадування в пресі одночасно, наприклад, союзу донецьких промисловців і союзу кримсько-донецьких солепромисловців.

У 1906 р. за свідченням журналу «Промышленность и торговля» було організовано південний соляний синдикат. Хто його утворив не вказувалося, однак подальший розвиток подій говорить на користь того, що це об'єднання було міжрайонним та поєднувало місцеві союзи солепромисловців Криму та Донбасу [12, с. 338]. Угода, укладена до квітня 1912 р., сприяла черговому підвищенню цін – на 3–4 коп. на грубу та 5–9 коп. на мелену сіль [8, с. 93]. Цікаво, що навіть головний часопис промисловців, який традиційно ставав на бік монополій, визнавав, що ціни на сіль підвищуються штучно [12, с. 338].

Утворення у 1908 р. соляних синдикатів у Астраханській та Пермській губерніях змінило ситуацію на соляному ринку. В пресі з'являються повідомлення про об'єднання виробників солі Астраханського, Пермського, Кримського та Донецького районів [18, с. 3]. Пізніше про існування такої угоди повідомляв «Коммерсант», наголошуючи, що синдикат об'єднав 87% видобутку солі в Донецькому басейні, слов'янських озерах, Астрахані та Криму. Лише Кавказ із 8% видобутку не вступив до союзу [20, с. 2]. Жодної іншої інформації про діяльність цього синдикату нам встановити не вдалося, але стан соляного ринку вже на початку 1910 р. говорить про наявність конкуренції між представниками цих районів. Так представниками солепромисловості Криму та Донбасу шляхом проведення політики «бойових» цін (встановлення максимально низьких цін задля завдання збитків конкуренту) вдалося досягти майже повного витиснення астраханської солі з північно-західних і центральних губерній та значного зниження її впливу навіть у приволзьких губерніях [14, с. 2]. Тож угода або виявилася нестійкою, або не склалася взагалі.

Проте можна достатньо впевнено говорити про подальше існування в 1910 р. синдикату солепромисловців кримсько-донецького району [15, с. 4]. На існування цього об'єднання вказували й конкуренти – солепромисловці Астрахані [14, с. 2]. Угода стосувалася розподілу ринків, нормування кількості солі для збуту та встановлення єдиних цін. Крім того, солепромисловці вдавалися до відвертого скорочення видобутку. Наприклад, власники бессарабських соляних промислів залучалися до синдикату шляхом надання їм субсидій за відмову від реалізації солі: видобута необхідна кількість солі кожного року просто розмивалася дощами, не надходячи на ринок [34, с. 1]. Ще одним заходом до підвищення цін було скуплення та закриття синдикатами дрібних підприємств. Наприкінці 1910 р. преса констатувала, що на Півдні Росії в синдикатів майже не залишилося конкурентів [16, с. 1].

Внаслідок діяльності монополій ціни на сіль протягом 1908–1910 рр. подвоїлися на мелену та потроїлися на грубу [16, с. 1]. Цей факт не залишився непоміченим владою та громадськістю. На початку 1910 р. до прокурора Одеського окружного суду було подано заяву про існування в Одесі незаконного соляного синдикату, який значно підвищив ціни на сіль. Заявник наголошував на тому, що в діяльності синдикату приймає участь колишній секретар Комерційного суду, який отримує по 0,5 коп. з проданого пуду солі, а також деякі одеські адвокати [32, арк. 3 зв.]. Розпочате слідство дійсно встановило зв'язок між товариством, яке об'єднало солепромисловців, і багатьма особами, що займали високі посади в Петербурзі [17, с. 2].

На висунуті обвинувачення солепромисловці відповідали, що підвищення цін на сіль викликане загальним подорожчанням всіх продуктів, а також спекуляцією посередників, а не монополією з боку солепромисловців [7, с. 1582]. Втім ці пояснення не мали дії й у середині 1911 р. розслідування завершилося порушенням Одеським окружним судом кримінальної справи проти учасників південного соляного синдикату. Кореспондент «Русских ведомостей», висловлюючи думку громадськості, констатував, що сили соляного синдикату процес навряд чи підірве [28, с. 4]. Однак восени 1911 р. з'явилися чутки про розпад синдикату, а трохи пізніше з'явилося повідомлення про припинення справи проти нього [19, с. 10; 23, с. 4]. Хоча заява про ліквідацію угоди була передчасною, можна припустити, що судове переслідування все ж суттєво послабило її становище, про що говорять й повідомлення в пресі про появу відцентрових тенденцій у синдикаті.

У квітні 1912 р. скінчився строк дії угоди 1906 р. про збут солі солепромисловцями Криму та Донбасу, що було підтверджено нарадою солепромисловців [31, с. 76–77; 24, с. 6]. Це спричинило стрімке падіння цін майже до збиткового рівня внаслідок чого підприємці були вимушені подовжити угоду за умови збереження старих цін. Однак на цей раз синдиковано було лише виробництво та торгівля меленою сіллю, груба сіль залишилася поза угодою [25, с. 5].

Зменшення значення кримсько-донецького синдикату призвело до зміцнення місцевих об'єднань. У першу чергу це стосувалося Донецького басейну, який напередодні Першої світової війни став лідером солевидобутку імперії. Соляні промисли Криму поступово потрапляють під вплив бахмутського синдикату. Зокрема його представники брали в оренду підприємства цього району та зменшували там видобуток солі. Вже під час війни всі Присиваські соляні промисли, що давали близько 50% видобутку Криму, були заорендовані синдикатом [4, с. 123]. Існуюча ж угода з продажу солі в одеському районі припинила своє існування з 1913 р. [26, с. 4]. Свідчення про вкрай пригнічений стан соляного ринку Одеси в середині 1914 р., який був викликаний жорсткою конкуренцією донецької солі дають змогу припустити, що в перед початком війни соляні підприємства Півдня України не входили до окремого місцевого синдикату [30, с. 61].

Цікаво, що у самому Донбасі діяло об'єднання, до якого входили синдикати солепромисловців Бахмуту та Слов'янська. Воно регулювалося спільною конторою заводчиків і власників копалень та мало на меті усунення конкуренції й підвищення цін на сіль для споживачів. Відносини між виробниками виварної та кам'яної солі регулювалися різними шляхами: деякі власники невеликих заводів отримували певні грошові суми за умови припинення робіт, іншим щорічно платили за те, що вони не посилали сіль до певних районів [6, с. 3–4].

Однак поява нових соляних копалень у Бахмутському повіті змінила співвідношення сил на соляному ринку та спричинила в 1914 р. розпад об'єднання виробників виварної та кам'яної солі. Разом з ним припинив існування й синдикат слов'янських заводчиків, внаслідок чого цін на виварну сіль в умовах високої вартості вугілля впали майже до збиткового рівня [6, с. 3–4]. В цій ситуації власники заводів наголошували на необхідності докласти всіх зусиль до організації спільного акціонерного товариства всіх солезаводчиків як єдиного способу порятунку [2, арк. 152].

Щодо виробників кам'яної солі, то їх угода продовжувала існування, незважаючи на значне падіння цін і розбіжності між видобувачами викликані надмірними вимогами новоутвореної копальні «Бахмутська сіль» щодо вступу до угоди. Внаслідок цього навесні 1914 р. синдикат бахмутських солепромисловців опинився на межі розпаду [6, с. 3–4].

Залишається невідомим яким чином було владнано цей конфлікт, однак Г. Циперович вказує, що на початку війни майже вся соляна справа в Російській імперії знаходилася в руках синдикату відомого як акціонерне товариство «Океан». До його складу входили представники солепромисловості Астраханської губернії, які давали близько 50% солі цього району. Однак провідне місце в цьому об'єднанні займали представники бахмутських «Товариства розробки кам'яної солі в Росії» та «Товариства для розробки кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії», а також «Російського солепромислового товариства». Синдикат мав представництва у Ризі, Лібаві, Ревелі та інших портових містах, що дозволяло йому займатися також експортом солі [33, с. 80]. На превеликий жаль нам не вдалося з'ясувати подробиці діяльності цієї угоди та її подальшу долю. З початком Першої світової війни питання монополізації відійшли на другий план, поступившись більш насущним проблемам.

Таким чином, на початку ХХ ст. на території Криму та Донбасу існувала розвинена соляна промисловість, де повною мірою проявилися монополістичні тенденції характерні для промисловості Російської імперії в цілому. Наявність тут трьох районів видобутку солі різних видів зумовила створення багаторівневих монополістичних об'єднань. Спочатку угоду укладали виробники кожного виду солі, а потім вже ними створювався міжрайонний союз. На жаль нам не вдалося встановити точні строки існування кожного монополістичного об'єднання виробників солі, однак можна стверджувати, що подібні угоди різного рівня починаючи з початку ХХ ст. існували в кожному районі протягом більшої частини часу.

Іншою характерною рисою монополістичних об'єднань виробників солі, була їхня нестійкість. На заваді формуванню міцного міжрайонного синдикату солепромисловців ставали особливості виробництва, пов'язані з географічним розташуванням і різними умовами солевидобутку. До створення монополій підприємців спонукала надзвичайно сильна конкуренція з боку представників сусідніх районів. З іншого боку на загальноросійському ринку ніколи не йшлося про перевиробництво солі. Ще Д. І. Менделєєв визначав середнє річне нормальне споживання солі приблизно в 90–100 млн пудів, не враховуючи промисловість. Втім лише волзько-каспійський рибпромисловий район потребував щорічно не менше 25 тис. пудів солі [10, с. 1]. Тож видобуток у приблизно 120 млн пудів далеко не покривав потребу імперії в солі. Слід

врахувати й те, що ввезення солі обкладалося високими митами. В цих умовах синдикати не були для підприємців крайньою необхідністю як це буває в умовах кризи. Тож все це сприяло нестійкості та нетривалості монополістичних об'єднань у соляній промисловості напередодні Першої світової війни.

У вивченні монополізації соляної промисловості України часів Російської імперії до цього часу залишається більше питань, аніж відповідей, що зумовлює необхідність подальшого розгляду цієї проблеми. Це дозволить не лише скласти більш повне враження про економічний розвиток нашої країни того часу, а й дасть змогу використати досвід того часу в реаліях сьогодення.

Література

1. Виробництво основних видів промислової продукції за 2003–2012 роки [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу до таблиці: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/pr/prm_ric/prm_ric_u/vov2005_u.html.
2. Державний архів Донецької області, ф. 170, оп. 1, спр. 1, 311 арк.
3. Корзухин И. Отечественная соляная промышленность / И. Корзухин // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 39 (17 февраля). – С. 1.
4. Кунцевич Ф. П. З історії соляних синдикатів Криму і Донбасу / Ф. П. Кунцевич // Питання історії народів СРСР. – 1971. – № 11. – С. 119–124.
5. Лившин Я. И. Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М. : Наука, 1961. – 448 с.
6. Накануне краха синдиката «Соль» // Коммерсант. – 1914. – № 1345 (24 апреля). – С. 3–4.
7. О сдаче в аренду казенных соляных промыслов // Горнозаводское дело. – 1911. – № 1. – С. 1581–1582.
8. Обзор. Соль / Обзор. // Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 4. – С. 93.
9. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. – Петроград : Типография И. Флейтмана, 1915. – 354 с.
10. П-в Я. Русская солепромышленность и торговля солью / Я. П-в // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 128 (8 июня). – С. 1.
11. Производство и потребление соли в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1887. – № 8. – С. 459–466.
12. Регир П. Крымская соль и русский торговый флот / Петр Регир // Промышленность и торговля. – 1909. – № 19. – С. 337–340.
13. С. Б. Самосадочная соль в Черноморско-Азовском районе в 1914 г. / С. Б. // Горнозаводское дело. – 1915. – № 39. – С. 11990–11995.
14. С. Ходатайство баскунчакских солепромышленников / С. // Торгово-промышленная газета. – 1910. – № 142 (23 июня). – С. 2.
15. Синдикат // Коммерсант. – 1910. – № 145 (25 января). – С. 4.
16. Синдикат и солепромышленники // Коммерсант. – 1910. – № 296 (4 августа). – С. 1.
17. Синдикат под судом // Коммерсант. – 1910. – № 186 (16 марта). – С. 2.
18. Синдикат солепромышленников // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 37 (14 февраля). – С. 3.
19. Синдикаты // Биржа. – 1911. – № 14. – С. 10.
20. Синдикаты // Коммерсант. – 1910. – № 133 (11 января). – С. 2.
21. Славянск // Горнозаводский листок. – 1906. – № 15. – С. 8477–8478.
22. Соляные промыслы и движение соли в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1892. – № 27. – С. 58–63.
23. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 263 (23 ноября). – С. 4.
24. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1912. – № 100 (29 апреля). – С. 6.

25. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1912. – № 133 (9 июня). – С. 5.
26. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1913. – № 6 (8 января). – С. 4.
27. Соль. Месторасположения, добыча, перевозки и цены / [сост. Я. М. Букшпан]. – Пг. : Екатерининская типография, 1916. – 66 с.
28. Т. Синдикаты / Т. // Русские ведомости. – 1911. – № 128. – С. 4.
29. Томашевский М. Соляная промышленность в России / М. Томашевский // Промышленность и торговля. – 1910. – № 15. – С. 123–126.
30. Хр. Соляной рынок / Хр. // Торгово-промышленный Юг. – 1914. – № 12. – С. 61.
31. Хр. Соль / Хр. // Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 13. – С. 76–77.
32. Центральний державний історичний архів, ф. 575, оп. 1, спр. 585, 165 арк.
33. Цыперович Г. Р. Синдикаты и тресты в дореволюционной России / Г. Цыперович. – [3-е издание]. – Пг. [Б. в.], 1920. – 210 с.
34. Южный соляной синдикат // Коммерсант. – 1910. – № 148 (28 января). – С. 1.
35. Я. Б. Синдикат солепромышленников / Я. Б. // Торгово-промышленная газета. – 1904. – № 111 (13 мая). – С. 2.